

ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՅՈՒՐԱ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

ՄԻՋԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆ-ԱՐԵՎՍՏԱՀԱՅԵՐԵՆ ՓՈԽԱՆՑՈՒՄՆԵՐԸ ՄԱՀՄԱՆԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ. ԱՆԿԱՏԱՐ ՆԵՐԿԱ ԵՎ ԱՆԿԱՏԱՐ ԱՆՅԱԼ

Բանալի բառեր – Շ. Աճառյան, Ա. Այտրնյան, միջին հայերեն, արևմտահայերեն, գրաբար, լեզու, բայեր, խոնարհում, խոնարհման համակարգ, անկատար ներկա, անկատար անցյալ, վաղակատար ներկա, վաղակատար անցյալ

Հարցին առնչվող ուսումնասիրություններում հաճախ է խոսվել այն մասին, որ ի վերջո գրական արևմտահայերենը անմիջական ժառանգորդն է գրական հայերենի զարգացման միջին հայերեն կոչված շրջափուլի: Իբրև ապացույց այդ տեսակետի հաստատման՝ այլևայլ հարցերի անդրադառնալիս բերվում են օրինակներ՝ լեզվական տարբեր մակարդակներում արձանագրվող իրողություններ, որոնք ընդհանուր են միջին հայերենի և գրական արևմտահայերենի համար: Բայց պետք է խոստովանել, որ մինչև օրս հատուկ ուշադրության առարկա չեն դարձել այն բազմաթիվ լեզվական փաստերը, որոնք ընդհանրական կամ նույնական են միջին հայերեն-արևմտահայերեն լեզվական համակարգերում: Խնդրի ուսումնասիրությունը առավել արդիական ու, այսպես ասած, անհրաժեշտական է դառնում այն պնդումի կամ գիտական տեսակետի համապատկերին, որ ի վերջո գրական հայերենի պատմական զարգացման ընթացքում մեր ունեցած երկու գրական լեզուների՝ գրաբարի և աշխարհաբարի կողքին միջին հայերենը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ աշխարհաբարի մի ճյուղի՝ արևմտահայերենի ձևավորման շրջափուլը: Տեսակետը կարող է առավել համոզիչ լինել և հաստատվել միայն այն դեպքում, եթե հիմնավոր ուսումնասիրության ենթարկվեն այդ երկու լեզվավիճակների՝ միջին հայերենի և արևմտահայերենի բնորոշ լեզվական իրողությունները, քննարկվեն դրանց զարգացումներն ու փոխանցումները լեզվի բոլոր մակարդակներում: Այդպիսի աշխատանք առ այսօր չի կատարվել: Առաջ քաշած տեսակետը մեր նախորդ ուսումնասիրության մեջ փորձել ենք հաստատել ընդհանուր դիտարկումներով և լեզվական փաստերի միգուցե և նվազ քանակով¹: Հարցը, սակայն, ինչպես ասացինք, հատուկ ուսումնասիրության կարիք ունի:

¹ Տե՛ս Ավետիսյան Զու., Գրական հայերենի զարգացման երկու շրջափուլերը, Երևան, 2016:

Սույն հոդվածով մենք փորձում ենք ներկայացնել հարցի ամենակարևոր դրսևորումներից մեկը՝ արևմտահայերենի սահմանական եղանակի անկատար ներկա և անկատար անցյալ ժամանակների ձևավորման և զարգացման ընթացքը:

Դրական խոնարհում: Դասական քերականության մեջ ընդունված է արևմտահայերենի բայի խոնարհման համակարգում առանձնացնել չորս եղանակ՝ **ըղձական, սահմանական, հրամայական և հարկադրական:** Սահմանական եղանակի ժամանակաձևեր են համարվում ինը (անկատար ներկա և անկատար անցյալ, վաղակատար ներկա և վաղակատար անցյալ, հարակատար ներկա և հարակատար անցյալ, ապակատար ներկա և ապակատար անցյալ, անցյալ կատարյալ), որոնցից ութը վերլուծական են, մեկը՝ պարզ:

Արևմտահայերենում սահմանականի **դրական խոնարհման** ներկան և անկատարը կազմվում են **կը/կ'** եղանակիչով և միջին հայերենից փոխանցված ստորադասականի համապատասխան ձևերից: Ունեն համադրական կազմություն, ինչպես գրաբարում և միջին հայերենում՝ **կը + ըղձական ապառնի** (կը կարդամ, կը գրեմ, կը խօսիմ) և **կը + ըղձական անցյալ** (կը կարդայի, կը գրէի, կը խօսէի): **Կը** է դրվում նաև **չպ, սկ, ստ, գբ, զգ, սթ, սք** և նման հնչյունակապակցություններով սկսվող բայերից առաջ (կը զգամ, կը սպասեմ, կը շտապեի): Չայնավորից առաջ **կը** մասնիկի **ը** ձայնավորը սղվում է (կ'երգեմ, կ'ըսեմ, կ'ուզեմ): Երեք բայերի դեպքում ներկան և անցյալը կազմվում են **կու** մասնիկով, ինչպես միջին հայերենում էր (կու գամ, կու լամ, կու տամ, կու գայի ևն): Ձևակազմական այս համակարգը ամբողջությամբ արևմտահայերենին է փոխանցվել միջին հայերենից՝ մասնակի տարբերություններով, որոնք կներկայացվեն ստորև:

Նախ՝ **կը/կու** մասնիկի մասին, որը հայ քերականագիտության մեջ համարվում է աշխարհաբարի սկիզբը ազդարարող քերականական ցուցիչ:

Այս մասնիկի ծագման վերաբերյալ եղել են բազմաթիվ կարծիքներ: Մենք նույնպես անդրադարձել են հարցին, և ավելորդ ենք համարում վերստին քննարկել այն, մանավանդ որ այս դեպքում բուն ձևավորման խնդիրը վերջին հաշվով մեր հիմնական նպատակին քիչ է առնչվում. քննարկվող հարցի տեսանկյունից առավել էական է լեզվական այդ իրողության գործածության ժամանակագրության և տարածման հարցի դիտարկումը:

Գրաբարի սահմանական անկատար ներկայի և անցյալի ձևերը տակավին ոսկեդարյան գրաբարի շրջանում բազմիմաստ էին. կիրառություններում հստակ արտահայտում էին նաև ստորադասական/ըղձական և պայմանական եղանակների իմաստներ: Բնականաբար այդ երկրորդական իմաստները միջին հայերենի հենց առաջին շրջանում առավել ընդգծվեցին: «Այսպիսով, գրաբարի սահմանական ներկան դարձավ միաժամանակ թե՛ սահմանական ներկա, թե՛ ապառնի և թե՛ ստորադասական: Երեք տարբեր պաշտոններով գործածությունը բնականաբար տեղիք պիտի տար շփոթության և

իմաստի երկդիմության: Այս խառնակության առաջն առնելու և լեզվի գոնե երկու հիմնական եղանակները իրարից զանազանելու համար հնարվեց **կու** մասնիկը...»¹:

Կու(կը) մասնիկի գործածության առաջին դեպքերը արձանագրվում են XII դարի մատենագրության մեջ, այսինքն՝ միջին հայերենի, այսպես կոչված, սկզբնավորման շրջանից սկսած՝ այդ կազմությունը արդեն իսկ ձևավորվել էր, ու թեև այդ մասնիկը, «որն որ արդի լեզուին գլխաւոր կերպարանափոխն ընողն եղած է»², XII դարից առաջ մեր մատենագրության մեջ չի հանդիպում, բայց ամենայն հավանականությամբ գործածության մեջ այնուամենայնիվ եղած պիտի լիներ: Այդպիսի կարծիք ունի Ա. Այտընյանը. «Մենք **ԺԲ** դարու մեջ կը գտնենք առաջին անգամ այս **կու** մասնիկս. սակայն անտարակոյս է որ նոյն ատեն յանկարծ չբուսաւ, ինչպէս որ հարկաւորութիւնն ալ յանկարծ չէր զգացուած»³: Նույն կարծիքին է նաև Հ. Աճառյանը. «**Կու** մասնիկի գործածությանն առաջին վկայությունները մենք գտնում ենք **ԺԲ** դարից, բայց անշուշտ նա ավելի հին էր...»⁴: Բոլոր դեպքերում, **կու** մասնիկը «զարմանալի արագությամբ» սկսում է տարածվել «հայ բարբառների ընդգրկման գրեթե բոլոր վայրերում»⁵: Եվ ըստ էության չկա միջին հայերենով ստեղծագործող որևէ քիչ թե շատ ճանաչված հեղինակ, որը քերականական այդ մասնիկի գործածությունը չունենա իր մատենագրության մեջ: Սկզբնապես առավել տարածված էր **կու** ձևը, բայց հենց XII դարում և առավել ևս դրանից հետո լայնորեն սկսեցին գործածվել նաև **կը**-ն ու դրա հնչյունափոխված տարբերակը՝ **կ'**-ն՝ ձայնավորով սկսվող բառերից առաջ: Այս փոփոխությունների պատճառը հավանաբար արտասանական ավելի հեշտ ու բարեհունչ տարբերակների ընտրությունն էր. հազիվ թե կարելի է պնդել, որ, օրինակ, **կը խօսիմ**, **կը բանամ** ձևերը ավելի դյուրին չեն արտասանվում, քան **կու խօսիմ**-ը, **կու բանամ**-ը: Մանավանդ ձայնավորով սկսվող բառերից առաջ **կու**-ի արտասանությունը բնավ էլ դյուրին չէ (**կու անսամ**, **կու աշխատէր**, **կու ասեմ**, **կու ըլլամ**), առավել ևս **ու**-ով սկսվող բառերի դեպքում (**կու ուզեմ**, **կու ուտեմ**, **կու ուրախանամ**): Այդ իսկ պատճառով, ինչպես արդեն ասացինք, դեռ միջնադարից գործածության մեջ մտավ նաև **կու/կը** մասնիկի հնչյունափոխված՝ ապաթարցով տարբերակը (**կ'**)՝ ինչպես՝ *Խել Յովհաննէս Թուրկուրանցի / Զօրն ի բուն ընդ այլ կ'ասես (Հովհաննէս Թուրկուրանցի, ՄՀԶ, 204)*; *-Ոչ կ'առնում ի ծոցս ի քուն, ոչ տէսթուր տամ, երթաս ի տուն, / Հանցեղ երերուն պահեմ, մինչ որ գայ լոյս առաւոտուն (Նահապետ Քուչակ, ՄՀԶ, 217)*; *Լաւ*

¹ Աճառյան Հ., Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. IV, Ա, Երևան, 1959, էջ 389:

² Այտընյան Ա., Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզվի, Երևան, 1987, էջ 75:

³ Նույն տեղում, էջ 75-76:

⁴ Աճառյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 395:

⁵ Տե՛ս Ջահուկյան Գ., Զրույցներ հայոց լեզվի մասին, Երևան, 1992, էջ 88-89:

մարդ էս անոր **կ'ասեմ**, որ բանայ գրեթանն համով (ն.տ., 218); Տեսայ իմ հոգուս հոգին, որ **կ'երթար** հետ մէկի մըն ալ. / Չեռկունքն ի վերան ձգել ու գանգատ **կ'անէր** մէկի մ'ալ (ն.տ., 219); Կուլայ, զօրն ըզքե 'գ **կ'ուզէ**, չի'առնէր այլ մարդու տօլայ (ն.տ., 224):

Արևմտահայերենի քննարկվող ժամանակաձևերի դրական խոնարհման երկրորդ բաղադրիչը **գրաբարյան ներկայի և անցյալի ձևերն են**, որոնք միջին հայերենում կրեցին որոշակի փոփոխություններ՝ արդեն որպես ստորադասական եղանակի համապատասխան ձևեր: Վերջնականապես ձևավորված տարբերակները գրական արևմտահայերենին փոխանցվեցին աննշան փոփոխություններով: Այսպես:

Միջին հայերենի **ստորադասական ապառնին**, որից կազմվում է արևմտահայ աշխարհաբարին հատուկ անկատար ներկայի ձևը, գրաբարի անկատար ներկայից ունի մասնակի տարբերություններ. բոլոր լծորդության բայերի համար գրաբարի սահմանական ներկայի երրորդ դեմքի **-մք** վերջավորությունը փոխվում է **-նք**-ի՝ **գրեմք-գրենք**, **խօսիմք-խօսինք**, **կարդամք-կարդանք**: Ըստ որում, այս հնչյունափոխությունը, որը կատարվել էր բառի արտասանությունը հեշտացնելու համար, Հ. Աճառյանի վկայությամբ, հանդիպում է նաև գրաբարում: Իսկ միջին հայերենի համակարգում դրանք արդեն հնաբանություններ էին, քանի որ, ըստ լեզվաբանի, եթե «բուն կիլիկյան ոճով է խոսակցությունը, միշտ գտնում ենք **նք** և ոչ **մք**: Բացի սրանից, շարունակում է նա, նույնիսկ այն հեղինակների մոտ, որոնք գրաբար են գրել, երբեմն երևան է գալիս **նք** ձևը, որ նշան է, թե այդ հեղինակների սովորական լեզուն **նք** ձևով էր»¹:

Պահպանվում է հոգնակի երկրորդ դեմքի՝ **-է-ով** գրությունը՝ **գրէք**, **երգէք**: Ի դեպ, միջին հայերենում պահպանվում են նաև լծորդությամբ պայմանավորված ընդհանրությունները գրաբարի հետ, ինչպես նաև ըղձական ապառնիի եզակի երրորդ դեմքի՝ գրաբարին հատուկ **-է** վերջավորությունը՝ **գրեմ**, **գրես**, **գրէ**, որը արևելահայերենում է լծորդության ներգործական (ներգործաձև խոնարհմամբ) և չեզոք սեռի բայերի եզակի երրորդ դեմքում դարձավ **-ի**՝ **գրեմ**, **գրես**, **գրի**: Այս վերջավորությամբ ձևեր սկսեցին երևան գալ **վաղ աշխարհաբարի արևելահայ բարբառների** ներկայացուցիչների երկերում:

Ա լծորդության բայերի երկրորդ դեմքի **-այք** վերջավորությունը (կարդայք, խաղայք) միջին հայերենում աստիճանաբար վերածվում է հնաբանության և **այ>ա** փոխադասությամբ դառնում է **-աք** (կարդաք, խաղաք), որն էլ նույնությամբ փոխանցվում է արևմտահայերենին:

Ստորադասական/ըղձական եղանակի ապառնիի համար ևս միջին հայերենում գործող գրաբարյան ձևերին զուգահեռ (ինչպես այլ դեպքերում) կանոնական էր նաև ստորև ներկայացված հարացույցը.

¹ Աճառյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 402-403:

Ըղձական ապառնի

գրեմ գրենք(-եմք) խաղամ խաղանք(-ամք) խօսիմ խօսինք(-իմք)
գրես գրէք խաղաս խաղաք(-այք) խօսիս խօսիք
գրէ գրեն խաղայ խաղան խօսի խօսին

Այս հարացույցը (առանց փակագծերում նշված գրաբար ձևերի) նույնությամբ փոխանցվեց գրական արևմտահայերենի խոնարհման համակարգ միջին հայերենի ստորադասական/ըղձականի այս ձևերը կազմությամբ և իմաստով համապատասխանում են արևմտահայերենի ըղձականին: Միջին հայերենում սրանց իմաստային առանձնահատկությունը միայն այն էր, որ բազմիմաստ էին. նույն ձևերով արտահայտում են նաև գրաբարի ներկայի և ըղձական ու պայմանական ապառնիների իմաստներ, մինչդեռ գրական արևմտահայերենում դրանք մենիմաստ են. ունեն միայն ստորադասական/ըղձականի իմաստ: Արևմտահայերենի անկատար ներկան, որը, ինչպես արդեն ասվեց, ձևավորվեց միջին հայերենում՝ **կը** եղանակիչի և ստորադասական ապառնիի միությամբ, նույնությամբ համընկնում է միջին հայերենի նույն ժամանակաձևին:

Միջին հայերեն՝ *կու/կը գրեմ, -ես, -է, -ենք/-եմք, -էք, -են*
կու/կը խօսիմ, -իս, -ի, -ինք/-իմք, -իք, -ին
կու/կը կարդամ, -աս, -այ, -անք/-ամք, -աք/-այք, -ան

Արևմտահայերեն՝ *կը գրեմ, -ես, -է, -ենք, -էք, -են*
կը խօսիմ, -իս, -ի, -ինք, -իք, -ին
կը կարդամ, -աս, -այ, -անք, -աք, -ան

Իմաստային դաշտում ունենք հետևյալը:

Ե՛վ միջին հայերենում, և՛ արևմտահայերենում այդ ժամանակաձևը ունի իմաստային նույն յուրահատկությունները:

Առաջնային կամ հիմնական իմաստն այն է, որ ցույց է տալիս խոսելու պահին հաստատապես կատարվող, ընթացքի մեջ եղող գործողություն:

Արևմտահայերենում ներկայի ձևերը երկրորդաբար ունեն նաև **ապառնիի իմաստ**: Այս կիրառությունը ևս գալիս է միջին հայերենից: «Ապառնիի համար միջին հայերենում առանձին ձև չկա,– գրում է Հ. Աճառյանը,– գործածվում է սահմանականի ներկան (**կու** նախամասնիկով միացած) և կամ **կամիմ** բայի հետ միացած անորոշը: Օրինակ՝ **կու տամ** «պիտի տամ», ես **կու ասեմ** ու **կու ցուցնեմ** Վալանի ու յերևան»¹: Բնագրային օրինակներ՝

միջին հայերեն՝ *Կամե՛ց դու ինձ հոգի՛ն ես կու կամիմ քեզ, / «Հոգի» ասայ. դու ինձ. և՛ ես կու ասեմ քեզ (ՀԹՏ, 145); Մտիկ կանես այլոց ձեռնի, / Թէ՛ շալակս ո՞վ հաց կու բեռնի, Գիշեր, ցերեկ աղօթք կանես, / Թէ՛ տէր աստուած, ո՞վ կու մեռնի (ՆՀ, 137); Վաղը մերկ մարմինդ կու ծածկեն հողով, /*

¹ Աճառյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 402-403:

Վերայ գերեզմանիդ դնեն դագաղն (ն.տ., 165); Այսօր ալ կու խմենք, / Վաղն ալ կու խմենք... (Իզնատիոս Համթեցի, ՈԻՄՀԲ, 237);

արևմտահայերեն՝ Ո՛չ, ո՛չ, սխալ է սակայն հաշիւդ: Ես կը կտրեմ այդ ծառը, կը կտրեմ արմատէն: Կը կամենամ՝ եւ դուն կը դառնաս ոչի՛նչ մը: Կը հասկնա՛ս, ոչի՛նչ մը. ոչի՛նչ (Լևոն Շանթ, ՀԿԳ, 260); Վաղը, իմ բարի Անտոնիոս, այս աշունի անտառէն ճամբորդի գաւազանս կը կտրեմ, այս մենաւոր հիւղին դուրը բաց կը ձգեմ, ու ճամբայ կ'իյնանք դէպի իմ հայրենի գիւղն աւերակ – ես ու դուն: Կ'անցնինք Սուսուլէն, Ուրֆայէն, կ'անցնինք լեռներու ճամբէն, կը քնանանք բնութեան հետ, կ'արթնանք արշալոյսէն առաջ ու կը քալենք – ես ու դուն (Համաստեղ, ՀԿԳ, 161):

Արևմտահայերենն ունի սահմանական ներկայի մի երկրորդ ձև, այսպես կոչված՝ **շարունակական ներկա**: Ցույց է տալիս խոսելու պահին շարունակաբար կատարվող գործողություն: Կազմվում է բուն սահմանական ներկային ավելացնելով **կոր** մասնիկը՝ **կը խօսիմ կոր**, **կ'ըսեմ կոր**, **կ'երթամ կոր**: Այս մասնիկի ծագման վերաբերյալ տարակարծությունները համոզիչ են առավել կամ պակաս չափով: Մեզ հետաքրքրող հարցի տեսանկյունից ուշագրավ է, սակայն, այն հանգամանքը, որ միջին հայերենում ծագած այս կազմությունը նույնպես փոխանցվեց արևմտահայերենին: Ճիշտ է, հավանաբար հիմք ունենալով Ա. Այտընյանի թեթև ակնարկը (իբրև թե թուրքերենի ազդեցությամբ առաջացած իրողություն է. «նոր դարերուս մեջ **կոր** տաճկ. մասնիկն եղած է **կոր**»¹)՝ լեզվակիրառողները զգուշություն են դրսևորում արդի գրական գրավոր խոսքում դրա գործածության հարցում, բայց, միևնույնն է, այդ մասնիկը այսօր էլ շատ ակտիվ կիրառություն ունի խոսակցական արևմտահայերենում և գրական բանավոր խոսքում: Սա ևս բայական այն յուրահատուկ կազմություններից է, որ արևմտահայերեն է մուտք գործել միջին հայերենից, որտեղ հավանաբար հաստատվել և լայնորեն կիրառվել է արևմտահայ բարբառների ազդեցությամբ: Գեղարվեստական գրականության մեջ գործածվում է հերոսների խոսքի ոճավարման համար, ինչպես՝ *Օր ըստ օրէ կը տկարանաս կոր*, *Արշակ (Յակոբ Պարոնեան, ՀԱ 2, 64)*; *Անդի՛ն կը դառնամ: Գիտեմ, դեռ կը նայի կոր*, *որպէս թէ հա՛յրս ըլլար...* (Ինտրա, ՀԿԳ, 254); *Հրամմեցէ՛ք, հրամմեցէ՛ք, օրիորդ Արեւ, Չէ ժանօն կը սպասէ կոր*, *մերսի (Գրիգոր Պըլտեան, «Նշան», ՀԿԳ, 304)*; *Ճի՛շդ Փառանձեմին կը նմանիս... հարկա՛ւ՝ հայ ըլլալդ քիթէդ-բերնէդ կը վազէ կոր*. *հեմէն ըսի, քի մեր արիւնէն ես (Շահան Շահնուր, «Պճեղ մը անուշ սիրտ», ՀԱ, 91)*:

Միջին հայերենի ստորադասական անցյալը, որից կը մասնիկի հավելումով կազմվում է անկատար անցյալը, գրաբարի անկատար անցյալի ձևերից ունի որոշակի տարբերություններ: Այսպես:

¹ Այտընյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 76:

Գրաբար՝
ա լծորդության բայեր՝ ե և ի լծորդության բայեր (վերջ. նույնանում են)
 կարդ-այի, կարդ-այիր, կարդ-այր գր-էի, գր-էիր, գր-էր խօս-էի, խօս-
 էիր, խօս-էր
 կարդ-այաք, կարդ-այիք, կարդ-ային գր-էաք, գր-էիք, գր-էին խօս-
 էաք, խօս-էիք,
 խօս-էին
 Միջին հայերեն
ա լծորդության բայեր՝ ե և ի լծորդության բայեր (վերջ. նույնանում են)
 կարդ-այի, -այիր, -այր/-ար գր-էի, -էիր, -էր խօս-
 էի, -էիր, -էր
 կարդ -այաք/-այինք, -այիք, -ային գր-էաք/-էինք, -էիք, -էին խօս-էաք/-
 էինք, -էիք, -էին

Ինչպես տեսնում ենք հարացույցից, գրաբար-միջին հայերեն ձևակազմական տարբերությունը, ըստ էության, երկու կետում է՝

- 1) **ա լծորդության բայերի եզակի երրորդ դեմքում՝ կարդ-այր/-ար,**
- 2) **ա, ե, ի լծորդության բայերի հոգնակի առաջին դեմքում՝ կարդ-այաք//այինք, գր-էաք//էինք, խօս-էաք//էինք¹:**

Առաջինի դեպքում միջին հայերենը ի սկզբանե գործածել է երկու տարբերակներն էլ՝ -այր և -ար վերջավորությամբ², ինչպես կտեսնենք ստորև բերված օրինակներում: Բայց ահա Արսեն Այտընյանը շատ հետաքրքիր բա-

¹ Ու լծորդությունը, ինչպես ասվել է, գրական արևմտահայերենում չունի համակարգային դրսևորում. չկա ու լծորդության որևէ բայ, որը արդի արևմտահայերենում ունենա խոնարհաման ամբողջական հարացույցը: Նույնիսկ ամենից գործածական թողուլ բայը չունի ըզձական անցյալի (թողուի, թողուիր, թողուաք, թողուինք են) և հետևաբար դրանից բաղադրվող անկատար անցյալի (կու թողուի, կու թողուայր, կու թողուաք, կու թողուիք են) և անցյալի ապառնիի (պիտի թողուի, պիտի թողուայր, պիտի թողուաք են)՝ գրաբարին և միջին հայերենի բնորոշ ձևեր: Դրանք դուրս են մղվել գրական արևմտահայերենից, դարձել են հնաբանություններ:

² Որքան էլ զարմանալի է, վերջերս հրատարակված «Հայոց լեզվի պատմություն» աշխատասիրության մեջ որպես միջին հայերենի սահմանականի անկատար անցյալի եզակի երրորդ դեմքի միակ գործածական տարբերակ է նշում կու-ով և գրաբարյան ստորադասական անցյալի եզակի երրորդ դեմքով կազմությունը՝ կու լայր (տե՛ս Աբաջյան Ա., Դիբարյան Ն., Ցուգբաշյան Ա., Հայոց լեզվի պատմություն, Երևան, 2017, էջ 240): Հ. Աճառյանը միջին հայերենի սահմանականի հարացույցում վստահաբար ներկայացնում է երկու գուգահեռ տարբերակները՝ կու գողնա(յ)ր (տե՛ս Աճառյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 380), ապա մեկ այլ առիթով բացատրում է, որ ք ձայնից առաջ երևացող յ-ն «...մեռյալ տառ է և գրաբարի գրության հետևողություն: Այդպիսի դեպքերում յ չէր հնչում, օրինակ՝ գողնայր, գտնայր կարդացվում կամ հնչում էին գողնաք, գտնուր: Դրա ապացույցն այն է, որ այս կարգի բառերը գրված կան նաև առանց յ-ի, ինչպես՝ կու լայր (Karst, 280), և երկրորդ՝ որ արդի հայերենումն էլ հնչում ենք առանց յ-ի» (նույն տեղում, էջ 403-404): Նույն տեսակետը պաշտպանվում է միջին հայերենի պատմության ակնարկներում, և բերվում են բնագրային օրինակներ՝ չի դիմանար (Ամիրդովլաթ Ամասիացի, ԱՄԳՀՊ, 378), կու որսար (ն. տ., 382), չի գնար (Հովհաննես Թլկուրանցի, ն. տ., 381): Շարադրանքում մենք ևս բերել ենք –ար-ով կազմության օրինակներ միջնադարի հեղինակներից:

ցատրություններ է տալիս մյուս լծորդությունների նշված ձևերի վերաբերյալ՝ կատարված փոփոխությունները համարելով ավելի ուշ շրջանի երևույթ և պատճառները տեսնելով միակերպության կամ «ընդհանուր պարզման» սկզբունքի մեջ: Փոփոխությունը, ըստ Այտընյանի, կատարվել է անցյալ կատարյալի և անկատար անցյալի վերջավորությունների նույնությունը կամ նմանությունը զեղչելու համար: Երևույթը, որը լեզվաբանը անվանում է **Ն յաւելված**, այսպես է նկարագրվում. «Հոս դարձեալ միակերպութիւն ու բացայայտութիւն իրարու գործակից գտնուած են: **Ն յաւելուածը** սահմ. անկատարի եւ կատարեալի մէջ դէմքերու ճշդիւ գանազանութեան համար է եւ միանգամայն միակերպութիւնը պահելու համար: Քանի որ անկատարն ու կատարեալը միեւնոյն ձայնաւոր գրով պիտի սկսին ու լմրննան մինչեւ ի վերջ, հարկ է որ՝ միակերպութեան սկզբանը հաւատարիմ մնալու համար եւ միանգամայն երկու յոքն. դէմքերուն մէջ խտիր մ'ընելու համար տեղ մը գիր մը աւելցուէր: Այսպէս՝ կ'ըսենք **եկանք, գործէինք**, փոխանակ՝ **եկաք, գործէաք**. (որ առանց **Ն յաւելուածոյ՝** կամ՝ դէմքերու խառնակութիւն կ'ելլէր կամ՝ ձայնաւորաց միօրինակութիւնը կը խանգարէր:») Աւասիկ հինն ու նորը.

Հին. *Եկի, եկիր, եկն. եկաք, եկիք, եկին.*

Նոր. *Եկայ, եկար, եկաւ. եկանք, եկաք, եկան:*

Հին. *Գործէի, ծէիր, ծէր. ծէաք, ծէիք, ծէին.*

Նոր. *Գործէի, ծէիր, ծէր. ծէինք, ծէիք, ծէին:*

Ն յաւելուածը յետին դարերու եկամուտ է: Դեռ գաւառներու մէջ կ'ըսուի տեղ տեղ՝ Կու **նստէաք կու լայաք: Չաւակնիս կարգեցաք ու եկաք**¹:

Ա. Այտընյանը ցավոք սրտի չի բերում **ա, ե, ի** լծորդության բայերի հոգնակի առաջին դեմքի գործածության բնագրային օրինակներ *ո չ ու չ* միջնադարից, *ո չ* էլ վաղ աշխարհաբարից: Մեր ձեռքի տակ եղած միջինահայերենյան մատենագրությունից մենք էլ համապատասխան օրինակներ չկարողացանք քաղել: Բոլոր դեպքերում, շատ հավանական է, որ Այտընյանի խոսքերով՝ **հին** ձևերի հետ գործածվել են նաև **նորերը** և ապա անցել արդեն XIX դարի գրավոր աղբյուրներ ու որպես արևմտահայ աշխարհաբարի կանոնական կազմություններ՝ արձանագրվել են լեզվաբանի քննական քերականության մեջ:

Այսպիսով՝ արևմտահայերենում ունենք հետևյալ պատկերը՝

Ըղձական անցյալ

գրէի գրէինք խաղայի խաղայինք սորվէի սորվէինք

գրէիր գրէիք խաղայիր խաղայիրք սորվէիր սորվէիրք

գրէր գրէին խաղար խաղային սորվէր սորվէին

Այս ձևերից էլ կազմվում է անկատար անցյալը: Բնագրային օրինակներ՝

Միջին հայերեն՝ *Մորուքս դեռ ի յետ կու գար / Քառսուն տարի ջրով կացի / Փառչն կու տար զերեսս ի վար... (Ֆրիկ, ՄՀԲ, 194); Հետ սեւ արպպիկ*

¹ Այտընյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 78:

կնոջ / **Կու խաղայր** եւ առնէր կատակ, երբ խելքն ի վրան **կու գայր**¹: Եւ ի Հնդկաց մէջ այս ուսումն քիչ էր եւ նուազ եւ վատուծ. եւ շատ չարչարանօք **կու ուսանէին** (Ամիրդովլաթ Ամասիացի, ՄՀՔ, 212); Ղումրին ի դաֆէսն երգէ խաղ ու պար, / Ի մէջ յորդորին բաղունք **կու լողայր**²:

Արևմտահայերէն՝ Աստուածածնին, երբ առաջին օրհնուած խաղողը **կը լէցուէր** սեղաններուն վրայ, կամ Վարդավառին՝ երբ ամենէն լուրջերը շէնշող **կը դատնային** եւ դոյլերով ջուր **կը թափէին** իրար վրայ: Յետոյ՝ Խաչի սօնը, աշնանամուտին, երբ ուխտի **կ'երթային** դէպի Արմաշի վանքը, եւ հոնկէ **կը բերէին** վայրի պտուղներ՝ յունապ, փշատ... (Զապէլ Եսայեան, ՀԱ 2, 38);Տխուր էի այդ հպումին, որ երեսներս **կը կրծուէր, կը շոյէր, կը գգուէր**;Անսպասելի արագութեամբ մը **կը հասուէր** միջոցը, **կ'իջներ** աստիճաններէն, հեքիաթներու մէջ թափառող պարիկի նման(Գրիգոր Պըլտեան, ՀԿԳ, 301); Գէորգ Չաուշն էր, որ պողպատեայ ձայնով հարց **կու տար** առաջնորդիս:Ես մանրամասն **կը պատմէի** գիտցածներս հաճոյքով. ինք ուշադիր **կը լսէր** (Ռուբէն Տէր-Մինասեան, ՀԱ 2, 128-129):

Ժխտական խոնարհում: Արևմտահայերէնում անկատար ներկան և անկատար անցյալը խոնարհման այս ձևում ունեն վերլուծական կազմություն. բաղադրվում են **եմ** օժանդակ բայի ժխտականի ձևերից և ժխտման կամ ժխտական դերբայից:

Եմ օժանդակ բայի ժխտական խոնարհումը ձևավորվում է չ ժխտական մասնիկով, որը ավելանում է դրականի ձևերին՝ սկզբից: Եզակի երրորդ դեմքում դրական խոնարհման է ձայնավորը փոխվում է **ի**-ի: Այս «զարտուղութեան պատճառը» Ա. Այտընյանը բացատրում է ժխտականի **ի** նախդիրի ազդեցությամբ. «կ'ըսենք կրճատմամբ՝ **Ինք չի լսեր, չի մնար**. իբր թէ **ինք չէ ի լսեր. չէ ի մնար**. կամ իբր թէ **չ'ի լսեր. չ'ի մնար**»³: Այսպէս.

Դրական խոնարհում (ներկա ժամանակ)	(անցյալ ժամանակ)
<i>եմ ենք</i>	<i>էի էինք</i>
<i>ես էք</i>	<i>էիր էիք</i>
<i>է են</i>	<i>էր էին</i>
Ժխտական խոնարհում (ներկա ժամանակ)	(անցյալ ժամանակ)
<i>չեմ չենք</i>	<i>չէի չէինք</i>
<i>չես չէք</i>	<i>չէիր չէիք</i>
<i>չի չեն</i>	<i>չէր չէին</i>

Այս հարացույցը նույնությամբ միջին հայերէնից փոխանցվել է արևմտահայերէնին:

¹<http://digilib.aua.am/book/2350/2800/20962/Հայրեններ?term=%D5%AF%D5%B8%D6%82+%D5%AD%D5%A1%D5%B2%D5%A1%D5%B5%D6%80>

²<http://digilib.aua.am/book/93/93/1099/?lang=en&fbclid=IwAR0TWoCy2DBQG75XtrZUjeMqVKhDkiOgluhpvFxBwMWOXCwpYq05yeoySMk>

³ Տե՛ս Այտընյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 87:

Ժխտական դերբայը միջին հայերենում ձևավորվում է անորոշ դերբայից և չ ժխտական մասնիկով կազմված օժանդակ բայի ներկայի և անցյալի ձևերից: Վաղ շրջանի միջին հայերենում ուներ չորս արտահայտություն. կազմվում էր՝

ա) ի նախդիրով և անորոշ դերբայով՝ (չէ) ի տալ, (չեն) ի պակասել, (չեմ) ի հասնիլ, (չեր) ի ճաշակել ևն,

բ) ի նախդիրով և անորոշ դերբայի լ>ր հնչյունափոխված ձևով՝ (չեմ) ի հայցեր, (չեր) ի տար, (չեր) ի լար ևն,

գ) օժանդակ բայի ժխտականով և անորոշ դերբայով՝ (չեն) ուտել, (չեն) ողորմիլ, (չեր) շարժիլ, (չեմ) գտնուլ ևն,

դ) օժանդակ բայի ժխտականով և անորոշ դերբայի լ ձայնորդի ր-ի հնչյունափոխված ձևով՝ (չես) լւեր, (չեմ) գար, (չես) ուրանար, (չես) լւեր, (չես) ուրանար ևն¹:

Միջին հայերենի զարգացման հաջորդ ենթաշրջանում (XV–XVII դդ.) առաջին երկու ձևերը գործածությունից դուրս են գալիս: Սա կապում են «այդ ձևերում գրաբարյան ներգոյականի գաղափարի կազմության մթազման հետ»²: Երրորդ և չորրորդ ձևերը հեղինակները գործածում են ըստ նախասիրության, սակայն բոլոր այն հեղինակները, որոնք արևմտահայ բարբառների ներկայացուցիչներ են (Ամիրդովլաթ Ամասիացի, Նահապետ Քուչակ, Պաղտասար Դպիր ևն), ակնհայտորեն նախապատվությունը տալիս են չորրորդ ձևի գործածությանը, այսինքն՝ անորոշ դերբայի լ ձայնորդի ր-ի հնչյունափոխված ձևին: Ի դեպ, այդ զարգացումը անցել է երկար ճանապարհ: Նույնիսկ ուշ միջնադարում աշխարհաբարին մոտ լեզվով ստեղծագործող հեղինակների մոտ հաճախ հանդիպում են այդ բայաձևի տարբեր կիրառություններ: Եվ դա հնարավոր է նույնիսկ նույն տեքստում և նույն բայի պարագայում: Բերենք ընդամենը մեկ հատված XV դարի հեղինակ Ամիրդովլաթ Ամասիացու «Օգուտ բժշկութեան» գրքից, որտեղ, օրինակ, ժխտական դերբայը անկատարի կազմում գործածված է երեք տարբերակներով (տարբերակներով են կազմված նաև այլ բայեր. դրանք ընդգծված են). «Եւ այլ իմացիր, որ ի մէկ դեղ մըն հակառակ զաւրութիւն կու գտնուի, որ մէկ մէկի չի նմանիր. ի մէկտեղ կու ժողվի. եւ այս ուժս որ հակառակ է, եւ ամենայն տեղ չի գըտնուիլ, հակառակ մասունք կայ, որ մէկմէկի լման գործ չայնել, եւ մէկ ուժ մըն կու լինի դեղին՝ որ ամուր կու լինի բնութեամբ, եւ չի բաժնի մէկ մէկէ, եւ կու լինի, որ կու բաժնի. որպէս կայթն, որ զպանրին ջուրն հանես, եւ եղն եւ թանն յիրմէն կու բաժնի. եւ հենց որ պապունաճն երկու զաւրութիւն կայ, հալող եւ կապող, եւ յորժամ եփես՝ այս երկու զաւրութիւնն ի մէկ մէկէ չի բաժնիլ եւ չի

¹ Տե՛ս «Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության», հ. Ա, Երևան, 1972, էջ 316-320: «Քացասական բայերու ծագումը» ներկայացնելիս վերջին ձևի մասին Ա. Այտընյանը գրում է. «Յետոյ ԺԳ դարու մէջ կը գտնենք հիմակուան բացասականը առանց նախդրի՝ **Չեմ վախնար, չես նախանձիր**» (Այտընյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 87):

² Տե՛ս «Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության», հ. Ա, էջ 378:

փոխիլ այն պատճառովն, որ բնութիւնն ամուր է» (ՄՀՔ, 209):

Չնավորման ու կանոնարկման երկար ճանապարհ է անցել նաև անկատար ներկայի ժխտական խոնարհման **չի** մասնիկը: Միջին հայերենում **չէ ի** ժխտական ձևի փոփոխությամբ ձևավորված **չի-ն**¹, ճիշտ է, նշված դեմքում արդեն իսկ լայն գործածություն ունէր միջնադարի՝ աշխարհաբարին մոտ լեզվով ստեղծվող մատենագրության մեջ, սակայն դրա կանոնարկումը և կայուն գործածությունը տևական ժամանակ պահանջեցին: Նույնիսկ XIX դարի կեսերին էլ, ինչպես վկայում է ուսումնասիրողը, սովորական էր անկատար ներկայի՝ բայահիմքին միացած **չ** մասնիկով կազմությունը. «ստորադասական անկատարի նույն դեմքի ժխտականի համաբանությամբ՝ սահմանականի ներկան էլ լավագույն հեղինակների մոտ ունենում է ժխտականի հետևյալ ձևը՝ «Ծաղիկ հանող տղուն գլխուն ալ սաւան մը կանցընեն, կը ծխեն, ծաղիկը **չաստկանար** (փոխ.՝ **չի սաստկանար** – *Յու. Ա.*) և շուտով կը չորնայ» (Բգ., 1846, էջ 106), «Բարեպաշտ ժողովուրդը այսպիսի սրբապիղծ ձեռնադրութեան մը **չկրնար** (փոխ.՝ **չի կրնար** – *Յու. Ա.*) ներել» (Երևան, 1866, էջ 77), «Մարդս կը հետևի այս էականերուն երկրիս մէջտեղէն և մինչև երկինք, ուր կը կորնչին անոնք իրենց երիտասարդութեան մէջ, և երբ ալ **չտեսներ** (փոխ.՝ **չի տեսներ** – *Յու. Ա.*) զանոնք, աչքը կարծես թէ շլացումէն կուրցած կը մնայ» (ԼՌ, 1867, էջ 38)²:

Բոլոր դեպքերում, օժանդակ բայի ժխտականով (անկատար ներկայի եզակի երրորդ դեմքում՝ նաև **չի**) և անորոշ դերբայի **լ** ձայնորդի **ր**-ի փոխված ձևերով անկատարի կազմությունները ուշ միջնադարում ակնհայտորեն գերակշռող գործածություններ էին: Հենց այս ձևերն էլ դարձան արևմտահայերենի անկատար ներկայի ժխտական խոնարհման ձևեր: Այսպես՝

Ժխտական խոնարհում

Միջին հայերեն (անկատար ներկա)

Ա լծորդություն՝ չեմ կարդար, չես կարդար, չի կարդար

չենք կարդար, չեք կարդար, չեն կարդար

Ե և ի լծորդություն՝

չեմ գրեր, չես գրեր, չի գրեր չեմ խօսիր, չես խօսիր, չի խօսիր

չենք գրեր, չեք գրեր, չեն գրեր չենք խօսիր, չեք խօսիր, չեն խօսիր

Արևմտահայերենի ժխտական խոնարհման անկատար ներկայի ձևերը ճշգրտորեն համապատասխանում են այս ձևերին:

Բնագրային օրինակներ՝

¹ Ա. Այտընյանը **չի**-ի ծագումը բացատրում է XI-XII դարերում երևան ելած նոր՝ «բացասական» ձևի փոփոխությամբ. ժխտական խոնարհումը կամ, ինչպես Այտընյանն է անվանում, բացասականը կազմվում էր «էական բայով եւ ի նախորդով. **Չէ ի հասանիլ, չէ հասանիլ, չի հասանիլ...**Նոյն ի նախդիրն է դարձյալ,– գրում է նա,– սահմ. ներկ. եգ. 3դ դեմքին զարտուղութեան պատճառը. կըսենք՝ կըճատմամբ՝ **Ինք չի լսեր, չի մնար.** իբր թէ **ինք չէ ի լսեր, չէ ի մնար.** կամ՝ իբր թէ **չ'ի լսեր, չ'ի մնար»** (Այտընյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 87):

² Տե՛ս **Աճեմյան Վ.**, Գրական արևմտահայերենի ձևավորումը, Երևան, 1971, էջ 274:

Միջին հայերեն՝ *Յայս աստնտորիս վերայ վատն իսկի մարդոյ չի մնար (Հովհաննէս Երզնկացի, ՄՀՔ, 168); Հրնցկուն պէլըման աղուոր չե՛ւ ստեղծեր երկուքն ի հիտրաց (Նահապետ Քուչակ, ՄՀՔ, 222); Այս իմ նենգաւոր աչերս չի կենար մէկ պահ մի պարսպ (ն. տ., ՄՀՔ, 223); Չեմ ելներ ես այս այգոյս, / Այս իմ նորատունկ այգոյս (Գրիգորիս Աղթամարցի, 261); Առնում հոտոտիմ անուշս. Այլ չեմ ելներ ի յայգոյս, (ն. տ., 271); չի դիմանար, չի ելաներ, չեն գիտեր, չի ուտուիր, չի նմանիր (Ամիրդովլաթ Ամասիացի, տե՛ս ԱՄԳՀՊ, 378),*

Արևմտահայերեն՝ *Կարեւորը ճիշդը չէ, կարեւորը ճշմարիտն է... Մարդիկ երջանիկ չեն, Կորիւն, ու չեն գիտեր պատճառը... (Վահէ Օշական, ՀԿԳ, 219); Այնքան լեցուած եմ, որ չեմ կրնար պարպուիլ (Շաւարշ Նարդունի, ն. տ., 163); Բնաւ չեմ սիրեր առանձնութիւնը: ...Սիկարէթ մը չէ՞ք վատեր... Մանկ աւելի հանգիստ չէ՞ք նստիր (Ռոպէր Հատէճեան, ն. տ., 174); Անծանօթ աղջկան մը ժպտիլ գլխարկով բարեւել, եւայլն: Այս տեսակ բաներէ բնաւ չեմ ախորժիր (ն. տ., 175); Չեմ միջամտեր. միայն՝ չմոռնաս այդ մասին շարադրութիւն մը գրել ինձի (Պօղոս Մնայեան, ն. տ., 199):*

Ինչ վերաբերում է արևմտահայերենի անկատար անցյալի ժխտական կազմութեանը, ապա այստեղ նույնությամբ պահպանվում է սկզբունքը. ձևավորվում է օժանդակ բայի ժխտական (չէի, չէիր, չէր, չէինք, չէիք, չէին) + ժխտական ձևաբայ կադապարով:

Միջին հայերեն (անկատար անցյալ)

*Ա լծորդություն՝ չէի կարդար, չէիր կարդար, չէր կարդար
չէինք կարդար, չէիք կարդար, չէին կարդար*

*Ե լծորդություն՝
չէի գրեր, չէիր գրեր, չէր գրեր
չէինք գրեր, չէիք գրեր, չէին գրեր*

Այստեղ դժվարանում ենք միայն մեկ ճշգրտում կատարել. արդյո՞ք միջին հայերենում ի լծորդության բայերը անկատար անցյալի ժխտականում փոխում են լծորդությունը և ձևով նույնանում են ե լծորդության բայերին, ինչպես ի սկզբանե գրական արևմտահայերենում էր¹: «Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության» երկհատորանոց աշխատության հեղինակները վկայում են, որ անցյալ անկատար ժամանակով ձևեր դժբախտաբար միջ-

¹ Խոսելով արևմտահայերենի անկատար ներկայի և անկատար անցյալի կազմության մասին՝ Ա. Այտընյանը նշում է, որ այդ ձևերը կազմվում են՝ «1. եմ էական բային բացասականովը, եւ 2. իւրաքանչիւր բային բացասական ձեւովը», և ապա՝ «Բայի մը Բացասական ձեւը կը շինուի՝ աներեւոյթին ծայրի լ գիրը րէի փոխելով. այսպէս՝ Լսեր, սորվիր, կարդար, մոռնար: - Չեմ ըներ, չեն ըսեր...», ապա ավելացնում է, որ ի լծորդության ժխտականը «սահմ. անկատարի մէջ եր կը վերջաւորուի, (փխկ. իր, այսպէս. Չէի սորվեր, (փխկ. Չէի սորվիր)», իսկ եմ էական (օժանդակ) բայի եզակի երրորդ դեմքը «սովորութիւն եղած է ըսել Չի լսեր, չի խաղար, չի գողնար. (փխկ. Չէ լսեր, չէ գողնար, չէ տեսներ ըսելու)» (տե՛ս Այտընյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 82):

նադարի մատենագրության մեջ (համենայն դեպս, իրենց ձեռքի տակ եղած աղբյուրներում) չեն հանդիպում¹, և ուստի դժվար է վստահաբար տալ այս հարցի պատասխանը: Մեր փնտրտուքը նույնպես արդյունքներ չունեցավ: Սակայն ենթադրվում է, որ ուշ միջնադարի մատենագրության մեջ այդ կազմությունները, այնուամենայնիվ, արդեն իսկ գործածական եղած պիտի լինեին, քանի որ վաղ աշխարհաբարի աղբյուրներում այդպիսի գործածության օրինակներ հանդիպում են:

Ինչ վերաբերում է արևմտահայերենի **եմ, կամ, գիտեմ, ունեմ, արժեմ** պակասավոր բայերին, ապա դրական խոնարհման դեպքում դրանք միջին հայերենում պահպանել են գրաբարատիպ սահմանական ներկան և անցյալը, այսինքն՝ առանց **կը** եղանակիչի ձևերը՝ **եմ/էի, կամ/կայի, գիտեմ/գիտեի, ունեմ/ունեի, արժեմ/արժեի**: Միջին հայերենում գրաբարատիպ են նաև **կրնամ** բայի սահմանական ներկան և անցյալը՝ **կրնամ/կրնայի**: Ժխտական խոնարհման դեպքում դրանց մի մասը պահպանում է համադրական կազմությունը (**չեմ/չէի, չկամ/չկայի, չունեմ/չունեի, չարժեմ/չարժեի**), իսկ ահա **գիտեմ** և **կրնամ** բայերի ժխտականը, այլևայլ ձևերին (**չի գիտե, չի կարե, չէր ի գիտել** ևն) գուգահեռ, կազմվում է նաև ընդհանուր սկզբունքով՝ **չեմ + ժխտական դերբայ կադասյարով**, որը ուշ միջնադարում լայն տարածում է ստանում:

Անկատար ներկա

*չեմ գիտեր չես գիտեր չի գիտեր չենք գիտեր չէք գիտեր չեն գիտեր
չեմ կրնար չես կրնար չի կրնար չենք կրնար չէք կրնար չեն կրնար*

Անկատար անցյալ

*չէի գիտեր չէիր գիտեր չէր գիտեր չէինք գիտեր չէիք գիտեր չէին գիտեր
չէի կրնար չէիր կրնար չէր կրնար չէինք կրնար չէիք կրնար չէին կրնար*

Այս հարացույցը նույնությամբ փոխանցվեց արևմտահայերենին: Միջին հայերենից ունեցած տարբերությունը ըստ էության այն է, որ արևմտահայերենում սա ընդունված կանոնական հարացույց է առանց գուգաձևությունների, մինչդեռ միջին հայերենում, ինչպես ասացինք, նշված ձևերը ուղեկցվում են նաև գրաբարատիպ կամ աշխարհաբարին ոչ բնորոշ գուգաձևություններով:

Անկատար ներկայի և անցյալի ժխտական ձևերի հետ կապված ուզում ենք մի կարևոր ճշգրտում կատարել: Ընդունված կարծիքի համաձայն՝ քանի որ արևմտահայերենում սահմանական եղանակի անկատար ներկայի և անկատար անցյալի ժխտականի ձևերը մասնակի համանունություն ունեն վաղակատար ներկայի և վաղակատար անցյալի ժխտական ձևերի հետ, ուստի գործառական մակարդակում վերջինները փոխարինվում են հարակատարի համապատասխան ձևերով: Նորմատիվ քերականության գրքերում սովորաբար ներկայացվում է հենց այդ կարծիքը²: Այդպիսի տեսակետ ենք արտահայ-

¹ Տե՛ս «Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության», հ. Ա, էջ 381:

² Տե՛ս **Սաքսպետոյան Ռ.**, Արևմտահայերենի դասագիրք, Երևան, 2006, էջ 162; «Հայոց լեզվի պատմություն», Երևան, 2017, էջ 281: Հարցին ավելի հանգամանորեն է անդրադարձել Հ.

տել նաև մենք բուհական ձեռնարկներից մեկում՝ ելնելով իրողության ուսուցման գործնական հարմարավետությունից¹: Սակայն քանի որ այս դեպքում խոսքը քննարկվող կառույցների ձևավորման և զարգացման մասին է, փորձենք ներկայացնել երևույթի գիտական ճշգրիտ պատկերը, որը հետևյալն է:

Արևմտահայերենում ժխտական խոնարհման համակարգում համանունությունը դրսևորվում է հետևյալ դեպքերում. 1) ձևով գրեթե ամբողջությամբ նույնանում են (կարելի է ասել՝ մասնակի համանուններ են)՝ **ե** լծորդության աններածանց բայերի ժխտական խոնարհման անկատար ներկան և վաղակատար ներկան, այսպես՝

Անկատար ներկա

չեմ գրեր, չես գրեր, չի գրեր; չենք գրեր, չեք գրեր, չեն գրեր

Վաղակատար ներկա

չեմ գրեր, չես գրեր, չէ գրեր; չենք գրեր, չեք գրեր, չեն գրեր

Միակ տարբերությունը, ինչպես տեսնում ենք, եզակի երրորդ դեմքում է. անկատարի դեպքում դրական խոնարհման է-ն փոխվում է **ի**-ի, և ունենում ենք **չի** ձևը, մինչդեռ վաղակատարը պահպանում է անհնչյունափոխ տարբերակը՝ **չէ**:

2) Լիակատար համանունություն ունեն, այսինքն՝ բոլոր ձևերով համընկնում են **ե** և **ի** լծորդության աններածանց բայերի անկատար անցյալի և վաղակատար անցյալի ժխտականները, այսպես՝

Անկատար անցյալ

կը գրեմ - չէի գրեր, չէիր գրեր, չեր գրեր; չէինք գրեր, չէիք գրեր, չէին գրեր

կը խօսիմ - չէի խօսեր, չէիր խօսեր, չեր խօսեր; չէինք խօսեր, չէիք խօսեր, չէին խօսեր

Վաղակատար անցյալ

գրեր էի - չէի գրեր, չէիր գրեր, չեր գրեր; չէինք գրեր, չէիք գրեր, չէին գրեր

խօսեր էի - չէի խօսեր, չէիր խօսեր, չեր խօսեր; չէինք խօսեր, չէիք խօսեր, չէին խօսեր

Մյուս բոլոր բայերի դեպքում անկատարի և վաղակատարի ժխտական խոնարհման ձևերը տարբերվում են՝ պայմանավորված արևմտահայերենի ժխտական և վաղակատար դերբայների ձևային տարբերությամբ: Այսպես՝

Չուլքյանը՝ նշելով ձևաբանական հնարավոր նույնությունները այս երկու ժամանակաձևերում, որոնք հավանաբար պատճառ են դարձել, որ «վաղակատար բաղադրեալ ժխտական ձևերը ինքնաբերաբար հետզհետե դուրս մղուին լեզուին ու փոխարինուին յարակատարի համապատասխան ձևերով (**գրեր եմ՝ չեմ գրած, գրեր էի՝ չէի գրած**), թէև քիչ յաճախականությամբ կը հանդիպի տեղ-տեղ՝ **եղեր է չէ եղեր** մարդ մը ու...» (Չուլքեան Յ., Արևմտահայերեն, Բ. գիրք, Երևան, 2019, էջ 95):

¹ **Ավետիսյան Յու.**, Արևելահայերենի և արևմտահայերենի գուգադրական քերականություն, Երևան, 2007:

ա լծ. պարզ բայեր	անկ. ներկա <i>չեմ կարդար</i>	անկ. անցյալ <i>չէի կարդար</i>	վաղ. ներկա <i>չեմ կարդացեր</i>	վաղ. անցյալ <i>չէի կարդացեր</i>
ա լծ. ն, են, ան ներած. բայեր	<i>չեմ մոռնար</i> <i>չեմ մօտենար</i> <i>չեմ միանար</i>	<i>չէի մոռնար</i> <i>չէի մօտենար</i> <i>չէի միանար</i>	<i>չեմ մոռցեր</i> <i>չեմ մօտեցեր</i> <i>չեմ միացեր</i>	<i>չէի մոռցեր</i> <i>չէի մօտեցեր</i> <i>չէի միացեր</i>
ե լծ. ն ներած. բայեր	<i>չեմ մտներ</i>	<i>չէի մտներ</i>	<i>չեմ մտեր</i>	<i>չէի մտեր</i>
ե լծ. պատճ. բայեր ի լծ. ն, չ ներած. բայեր	<i>չեմ հազցներ</i> <i>չեմ հասնիր</i> <i>չեմ փախչիր</i>	<i>չէի հազցներ</i> <i>չէի հասնիր</i> <i>չէի փախչեր</i>	<i>չեմ հազցրեր</i> <i>չեմ հասեր</i> <i>չեմ փախեր</i>	<i>չէի հազցրեր</i> <i>չէի հասեր</i> <i>չէի փախեր</i>
ի լծ. պարզ բայերի ներկայի ձևեր:	<i>չեմ խօսիր</i>	<i>չէի խօսիր</i>	<i>չեմ խօսեր</i>	<i>չէի խօսեր</i>

Բնականաբար նույնը վերաբերում է նաև նույն կազմությունն ունեցող անկանոն բայերին և, իհարկե, տարարմատությամբ ձևերին, ինչպես՝

Անկ. ներկա և անկ. անցյալ	Վաղ. ներկա և վաղ. անցյալ
<i>կ' ուտեմ – չեմ ուտեր / չէի ուտեր</i>	<i>կերեր եմ – չեմ կերեր / չէի կերեր</i>
<i>կ' ըլլամ – չեմ ըլլար / չէի ըլլար</i>	<i>եղեր եմ – չեմ եղեր / չէի եղեր</i>
<i>կու գամ – չեմ գար / չէի գար</i>	<i>եկեր եմ – չեմ եկեր / չէի եկեր</i>
<i>կ' երթամ – չեմ երթար / չէի երթար</i>	<i>գացեր եմ – չեմ գացեր / չէի գացեր</i>
<i>կը դառնամ – չեմ դառնար / չէի դառնար</i>	<i>դարձեր եմ – չեմ դարձեր / չէի դարձեր</i>
<i>կը տանիմ – չեմ տանիր / չէի տաներ</i>	<i>տարեր եմ – չեմ տարեր / չէի տարեր</i>
<i>կ' ընեմ – չեմ ըներ / չէի ըներ</i>	<i>ըրեր եմ – չեմ ըրեր / չէի ըրեր</i>

Կրավորական բայերը՝ **գրուիլ, երգուիլ, կարդացուիլ** ևն, դրսևորում են քերականական նույն վարքագիծը, ինչ **ի լծորդության** աններածանց բայերը. խոնարհվում և բայաձևեր են կազմում **ի խոնարհման** աններածանց բայերի նման (խոսքում հազվադեպ հանդիպող ձևեր են), ինչպես՝

անկատար ներկա՝ կը կարդացուիմ – չեմ կարդացվիր, կը գրուիմ – չեմ գրուիր, վաղականատար ներկա՝ կարդացուեր եմ – չեմ կարդացուեր, գրուեր եմ – չեմ գրուեր:

Միջին հայերեն՝ *Այս կարօտուս չի՛ դիմացուիր, միշտ ըզհոզիս կու քաղէ (Պաղտատար Դպիր, ՀԴԲ, 284):*

Արևմտահայերեն՝ *Չէ՛, չէ՛, Ատիկա չի գրուիր... Բայց եթէ չես ուզեր գիտնալ» (Վահէ Օշական, ՀԿԳ, 220); ...Եւ բան մը հրմշտկած ու եկած-հասած էր այս լորձունքին մէջ, որ չէր կլլուեր... (Վեհանուշ Թերեան, ՀԿԳ, 222):*

Բազմապատկական բայերը, որոնք արևմտահայերենում **ի, ա, ե լծորդու-**

թյան են (**թռչտիլ, կոտրատել, պատաստել, ստուրտալ** ևն), ձևափոխության են ենթարկվում համապատասխան լծորդությունների աններածանց բայերի պես:

Բնագրային օրինակներ՝

Միջին հայերեն

Անկատար. *Հանց մեծամեծ ցասումն եցոյց, / Դեռ ի մեղաց չենք վախենար (Թորոս Տարոնացի, 14-րդ դ., ՄՀՔ, 201); Չեմ ելներ ես յայս այգոյս./ Յայս իմ նորաշեն տներոյս (ԳԱ, 281); Եւ այլ իմացիր, որ ի մէկ դեղ մըն հակառակ զարութիւն կու գտնուի, որ մէկ մէկի չի նմանիր. (Ամիրդովլաթ Ամասիացի, 15-րդ դար, ՄՀՔ, 209), ...որ յորժամ պիտենայ՝ տեղաց մըն այլ չի փնտռեն, կամ այլ յերկրէ բերեն, եւ հանապազ մարդն առողջ չի կենար (ն.տ., 212); Այս իմ նենգաւոր աչերս չի կենար մէկ պահ մի պարապ (Նահապետ Քուչակ, ՄՀՔ, 223):*

Վաղակատար. *Զինչ հողածին կայր արարածս. / Որ չէր դիպեր այն պայային (Թորոս Տարոնացի, ՄՀՔ, 202); Նատար արար ի վրայ վարդին, / Ի մէկ տեղ չէ հասեր մուրատ. (ն.տ.); Կ'սսեմ իւեղճ է քան կու ցաւի, Չատ չէ կերեր, կայ վեց տարի (Պարսամ Տաղասաց, ՄՀՔ, 226): Դեռ չեմ կերեր իմ յայս պտղոյս / Այս իմ նորատունկ այգոյս (ԳԱ, 282); Դեռ հոտ չեմ առեր վարդոյս, / Յայս իմ նորատունկ տնկոյս (ԳԱ, 282); ...զի այնոր համար որ ի վարպետէ չէ կարդացել, եւ թէ կարդացել է՝ նա չէ հասկցեր եւ կամ մոռացել է (Ամիրդովլաթ Ամասիացի, ՄՀՔ, 213):*

Արևմտահայերեն

Անկատար. *Մեկուն քոյրը, միւսին եղբայրը. ասոր մանուկն ու անոր մայրը. բայց ո՛չ մէկուն կինը – զիւղական պատշաճութիւնը չի թոյլատրեր (Մելքոն Կիրճեան, ՀԱ, 102); Մարդիկ էրջանիկ չեն, Կորիւն, ու չեն գիտեր պատճառը; այսքան տարի: Ինչպէս՝ բացատրել, եթէ արդեն չես գիտեր ...Ուրիշ բան չէի կրնար ընել; ...Ատիկա չի գրուիր... Բայց եթէ չես ուզեր գիտնալ... (Վահէ Օշական, ՀԿԳ, 219); Գառնիկ, տղա՛ս, որք է, մե՛ղք է, որբերը չէ՛ն ցաւցներ...Չէի լար, բայց շրթներս կը դողային (Անդրանիկ Ծառուկեան, ՀԱ 1, 116); Մաման ա՛լ չի սիրեր զիս (Արամ Հայկազ, ՀԱ 1, 109):*

Վաղակատար. *Նշանածին մայրն է եկած միայն. խրոխտ՝ կը դիտէ իր կտրիճ փեսացուն, որուն պանդխտութիւնը չէ յաջողեր ազդել իր ամբողջ թոյնով (Մելքոն Կիրճեան, ՀԱ, 103);Որպէս թէ հայրս ըլլար, մեռած հայրս, եւ իր այնքան ծանօթ նայուածքին ահեղ տառապանքով ինծի նայեր տակաւին. կարծես թէ չէ մեռեր այն նայուածքը... (Ինտրա, ՀԿԳ, 254); Ուրեմն դուն բան մը չես հասկցեր (Վահէ Օշական, ՀԿԳ, 219):*

Ի դեպ, վաղակատարի ժխտականի ձևերը ուշ միջնադարի մատենագրության մեջ շատ ավելի հաճախ են գործածվել, քան դասական արևմտահայերենով ստեղծված գրականության մեջ, որտեղ արդեն չափազանց դժվար է գտնել նշված կազմությունների կիրառությունները: Դրանք, ինչպես արդեն ասվեց, փոխարինվում էին հարակատարի ժխտականի ձևերով:

Բոլոր դեպքերում, նշված ձևերը միջին հայերենում արդեն իսկ լայնորեն

գործածվում էին, և համանունության վերը նշված դրսևորումները նույնպես արտահայտություն են գտել միջին հայերենում: Եվ ինչպես այսօր, այն ժամանակ էլ դրանց ձևաբանական նույնության պարագայում իմաստային ճշգրտումը կատարվել է շարահյուսական մակարդակում՝ համատեքստից ելնելով: Այսպես՝ Գրիգորիս Աղթամարցու «Տաղ պիտանի եւ հոգեշահ» բանաստեղծության մեջ **չեմ խմեր** ձևի՝ քերականական երկու իմաստներից (**չեմ խմում** և **չեմ խմել**) վաղակատարի իմաստով գործածությունը ենթադրվում է համատեքստից. դա են հուշում տաղում վաղակատար ներկայի դրական խոնարհման (**ելեր է, բերեր եմ, տնկեր եմ, շիներ եմ** են) պաբերական գործածությունները.

Հնձան եմ շիներ այգոյս,

Կարաս եմ շիներ գինոյս,

Դեռ չեմ խմեր յայս գինոյս,

Կ'ասեն, թ' «Արե կ ե լ, այգոյս» (ԳԱ, 262):

Իսկ ասիա XVI դարի տաղերգու Պարսամ Տաղասացի «Տաղ վասն ակոռայի» երգում **չեմ ուզեր** ձևը գործածված է ներկայի նշանակությամբ, ինչպես ենթադրել են տալիս համատեքստը և բերված հենց մեկ տողով շարադրանքը՝ *Խեղճ ակոռայեկ ողորմելի. / Վաստ չեմ ուզեր ես այլ քեզի (ՄՀԶ, 226):*

Նույն պատկերը ունենք նաև արևմտահայերենում, երբ շարադրանքի բովանդակությունից ելնելով միայն հնարավոր է հաստատապես պնդել գործ ունենք անկատարի՝, թե՛ վաղակատարի հետ: Այսպես. **չեմ կարծեր** ձևը արևմտահայերենում ունի երկու քերականական իմաստ՝ վաղակատար ներկայի (կարծեր եմ – չեմ կարծեր) և անկատար անցյալի (կը կարծեմ – չեմ կարծեր). Ա. Հայկազի «Մանչս կ'երթայ տունէն...» գեղարվեստական ակնարկի մեջ այն միանշանակորեն գործածված է անկատարի իմաստով (արևելի.՝ **չեմ կարծում**), ինչպես «- Քսան սենթը շա՛ տ է / - Չէ՛, **չեմ կարծեր** թէ շա՛ տ է, ընդհակառակը՝ շատ քիչ է. չէ՛ որ շատ հեռու տեղեր պիտի երթաս...» (ՀԱ 1, 110):

Համանունության յուրահատուկ դրսևորում է նաև հետևյալը. անկատար ներկայի ժխտական եզակի երրորդ դեմքում ձայնավորով սկսվող բառերից առաջ օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի **չի**-ն ձայնավորով սկսվող բառերից առաջ ենթարկվում է հնչյունափոխության. **ի**-ն սղվում է, որը գրավոր խոսքում արտահայտվում է ապաթարցով, ինչպես՝ **չի ըներ – չ'ըներ, չի օգներ – չ'օգներ, չի ըսեր – չ'ըսեր**: Նույնպիսի կազմություն ունի ըղձական անցյալի եզակի երրորդ դեմքի ժխտականը՝ միայն այն տարբերությամբ, որ **չ** ժխտական մասնիկը ավելանում է ուղղակի բայահիմքին, բնականաբար, առանց ապաթարցի, ինչպես՝ **ըներ – չըներ, օգներ – չօգներ, ըսեր – չըսեր** (իբրև անցյալի ձևեր՝ սրանք գրվում են **է**-ով): Արտասանական տարբերությունն այն է, որ անկատարի ձևերում շեշտվում է բառի ոչ թե վերջին (ինչպես ըղձականի դեպքում է), այլ առաջին վանկը. հմմտ.՝ **եթէ անիկա չըսեր** (ըղձ.՝ եթե նա չասեր), **եթէ անիկա չ'ըսեր** (սահմ.՝ եթե նա չի ասում): Նշված հնչյունափոխությունը (**չի>չ'**) հավանաբար ավելի ուշ՝ աշխարհաբարյան շրջանում ձևավորված լեզվական փաստ է, ինչպես նկատում ենք XX դարասկզբի և

ավելի ուշ շրջանի արևմտահայ/սփյուռքահայ գրականության մեջ («Ամուսնական կեանքին համար անբաւական յատկութիւն մըն է աւ՝ եւ չնչին անհամաձայնութիւններ, որոնց պատճառը **չ'ըմբռնէր**, անպակաս են մեր մէջ...» (Գրիգոր Զոհրապ); «Եւ ալ **չ'երգէր** արիւնիս մէջ, / Կախարդ երգը Լիբանանի քնարերգակ շոճիներուն» (Լևոն Շանթ)) և պարբերական մամուլում («Վազքի մէջ ինչէր կորան, արեւը **չ'ըսէր** բարեւ ինչ տեսակ արեւ է սա... անշուշտ արեւը եւ զայն դիտողը մէկ միութիւն են: Բնական արեւը ...»; «Ամէն մարդ շնորհակալ է, մէկը **չ'ըսէր**՝ մինչեւ հիմա ինչի՞ կը սպասէիք, որ ձեր հաւատարիմ փոքրամասնութեան դէմ գործուած պատմական ոճիրը ...»; «Անոր խօսքով՝ առաջընթացի բացակայութեան պատճառը Հայաստանն է, որ «խաղաղութիւն **չ'ուզէր**, այլ կ'ուզէ պահպանել «ստատուս ...»):

Բոլոր դեպքերում, մեր ձեռքի տակ եղած ուշ միջնադարյան մատենագրական աղբյուրներում այսպիսի կիրառության օրինակներ չեն հանդիպել: Քննարկվող ձևի նախավոր կիրառության մասին հետաքրքիր տեղեկություն է տալիս ուսումնասիրողներից Վ. Աճեմյանը իր «Գրական արևմտահայերենի ձևավորումը» աշխատության մեջ: Պարզվում է՝ XIX դարի կեսերին խնդրին անդրադարձել «Մէր» պարբերականը (Կ. Պոլիս, 1861). հաճախ հանդիպող շփոթը մեղմելու համար առաջարկվել է կանոնավորել ժխտականի նշված ձևերը. ստորադասական/ըղձականի ձևերը կազմել **չ-ով՝ չկարդար, չխօսիր, չի-ն** վերապահել միայն բաղաձայնով սկսվող բայերի անկատար ներկայի եզակի երրորդ դեմքին՝ **չի կարդար, չի խօսիր**. ձայնավորով սկսվող բայերից առաջ **չի** մասնիկի **ի-ի** տղումով գործածել **չ' տարբերակը՝ չի ընդունիր>չ'ընդունիր, չի երթար>չ'երթար**: Այսպիսով՝ ստորադասական/ըղձականի համար ունենք՝ **չերթար, չընէր**, անկատար ներկայի համար՝ **չ'երթար, չ'ընէր**: Եղել են ընդդիմախոսներ, սակայն Ա. Այտընյանի, Ս. Փափագյանի և այլոց համար առաջարկված մոտեցումը եղել է միանգամայն ընդունելի¹ և, ինչպես տեսանք, հետագայում գործնական լայն կիրառություն է ունեցել նաև արևմտահայ գրավոր մատենագրության մեջ:

Ունեւ և կամ բայերի դեպքում **չ-ն** ավելանում է հենց բայահիմքին, ինչպես՝ *Այլ Փիլիպպոս բժշկապետն անուանեաց զայն ազգն՞ որ չունի տաքութիւն՝ ծերոց հիւանդութիւն (Միսիրար Հերացի, ՄՀՔ, 161); Գլուխ չունիս տապանձանի. / Հարաթ լինիս փախլավայի (Պարսամ Տրապիզոնցի, ՄՀՔ, 225); Եկել եմ գերի անկել, ճար չկայ որ մէկ մի թափէ (Հովհաննէս Երզնկացի, ՄՀՔ, 166); Եւ թէ յոչ կամայ լինայ՝ հնար չկայ. զկէս գնոցն տայ ազգին՝ եւ տուգանք (Սմբատ Մպարապետ, ՄՀՔ, 191): Այն Երզրնկան ամուր քաղաք. / Բսկի չունէր առնելու ճար (Թորոս Տարոնացի, ՄՀՔ, 201); Ի՞նչ անեւ, կամ ի՞նչ լինիւ, տէր չունիւ, որ գայ զիս ձենէ (Նահապետ Քուչակ, ՄՀՔ, 224):*

¹ Տե՛ս Աճեմյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 276:

Юра Аветисян – *Связи среднеармянского и западноармянского языков в системе изъявительного наклонения: настоящее несовершенное и прошедшее несовершенное*

Связь между среднеармянским и западноармянским языками очень тесная, она проявляется на всех уровнях языка. Это означает, что западноармянский язык является прямым наследником среднеармянского. Однако исследования по данному вопросу вряд ли можно считать достаточными для доказательства этой теории. В основном это общее рассмотрение вопроса, исследования ограничиваются анализом лишь некоторых сторон фонетики, лексики и тем более грамматики и не представляют собой системного анализа. Между тем как решение проблемы предполагает обстоятельный анализ хотя бы важнейших языковых или ключевых сторон. В данной статье делается попытка дать целостное и системное описание одной из таких сторон – настоящего несовершенного времени и прошедшего несовершенного времени изъявительного наклонения. Описание дается в рамках связей среднеармянского и западноармянского языков в целях указания на тесную системную связь между ними и сходство армянского литературного языка с этими периодами.

Yura Avetisyan – *Middle Armenian-Western Armenian Transitions in Indicative Mood: the Imperfect Present and Imperfect Past*

Middle Armenian and Western Armenian are very closely interconnected. This is manifested at all levels of language. This means that Western Armenian was directly derived from Middle Armenian. However, the studies carried out concerning this issue can hardly be considered sufficient to prove this point. The existing studies are mostly general observations and are limited to certain phonetic, lexical, and mainly grammatical realities, which were subject to non-systemic analyzes. Meanwhile, the solution of the problem presupposes at least a detailed study of key linguistic realities. In the present article, an attempt has been made to give a complete and systematic description of one of such realities, the Imperfect present and Imperfect past of the Indicative Mood, in the context of the Middle Armenian - Western Armenian interrelation, which tends to show the close systemic connection and commonalities of those stages of development of literary Armenian language.

Համառոտագրություններ

ԱՄԳՀՊ – Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, հ. Ա, Երևան, 1972:

ԳԱ – Գրիգորիս Աղթամարցի, XVI դ., Երևան, 1963:

ՀԱ 1 – Հայրենի աղբիր 1. ձեռնարկ լեզուի եւ բացատրեալ ընթերցանութեան, կազմ. Յ. Քիրքճեան, Մ. Գալայճեան-Քիրքճեան, Աթէնք, 2000:

ՀԱ 2 – Հայրենի աղբիր 1. ձեռնարկ լեզուի եւ բացատրեալ ընթերցանութեան, կազմ. Յ. Քիրքճեան, Աթէնք, 2003:

ՀՂԲ – Հայ դասական քնարերգություն, Երևան, 1986:

ՀԿ – Հովհաննես Կարնեցի, Տաղարան. աշխատասիրությանը՝ Շ. Նազարյան, Երևան, 1962:

ՀԿԳ – Հայ կեանք եւ գրականություն, կազմ. Յ. Քիրքճեան, հ. Բ, Երկրորդ բաժին, Աթէնք, 2007:

ՄՀԲ – Միջին հայերենի ուղեցույց-քրեստոմատիա, Երևան, 2019:

ՆՀ – Նաղաշ Հովնաթան, Տաղեր, Երևան, 1983:

ՈԲՄՀԲ – Ուշ միջնադարի հայ բանաստեղծությունը, հ. 1, Երևան, 1986:

Ներկայացվել է 22.06.2020

Գրախոսվել է 30.09.2020

Ընդունվել է տպագրության 12.11.2020